

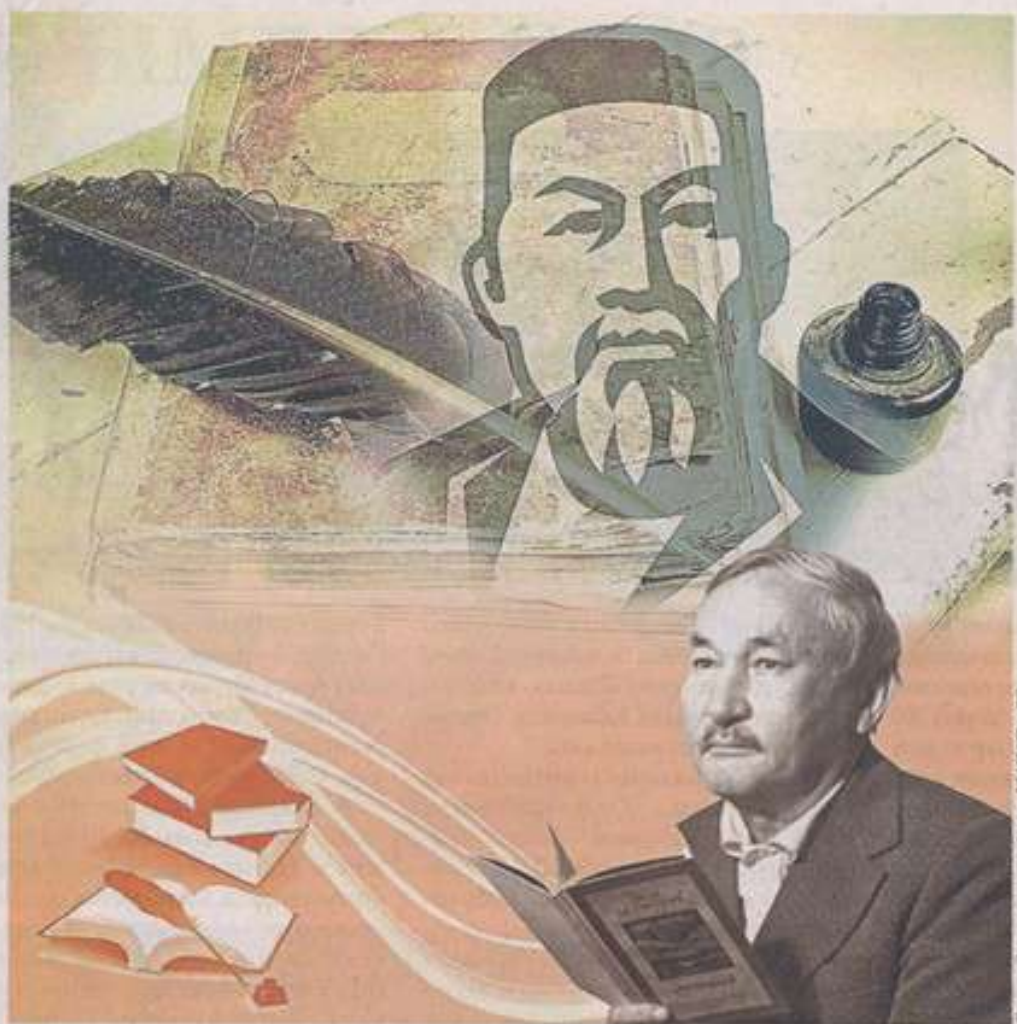
Абай және Тәкен

Әуезовтің шәкірт-досы, қазақ прозасына өлшеусіз үлес қосқан жазушы, сыншы, әдебиет зерттеушісі Тәкен Әлімқұлов осыдан жетпіс жыл бұрын Абай шығармашылығын зерттеуге ат басын бұрыпты. 1954 жылдың алғашқы айларында Абай поэзиясының көркемдік құндылықтары, жаңашылдығы, тұтас қазақ поэзиясына, күллі қазақ әдебиетіне, руханиятына жасаған әсер-ықпалы, тарихи миссиясы туралы тұңғыш ой-толғамдарын қағаз бетіне түсіре бастаған. Алдымен алғашқы үшінділерін газет беттерінде жариялап алған соң, осы дүниесін үлкен сүйекті мақалаға, тұтас зерттеу еңбегіне айналдырып, 1958 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан жарық көрген «Жемісті жолда» атты тұңғыш әдеби-сын мақалалар жинағына енгізінті.

Осынау 50 бетке жуық көлемді, іргелі мақала кейінгі жылдары тереңдетіліп, ақынның басқа да тақырыптарды кең қамтып толғаған туындыларына да терең талдаулар жасаған ой-толғамдарымен толықтырылып, 1978 жылы «Жазушы» баспасынан «Жұмбақ жан» деген атпен жеке зерттеу еңбегі ретінде жарияланды. Бұл кітап жарық көре салысымен әдебиет сыншыларының назарына бірден ілікті. Басым көпшілігі еңбекті абайтануға қосылған үлкен үлес, Абай поэзиясын насихаттап, оның көркемдік құндылығын, Абай шығармаларының тарихи, рухани орнын танытудағы биік белес болды деп бағалады. Әсіресе абайтанушы ғалымдар, әдебиетшілер тарапынан да жақсы бағасын алды.

Сол тұста өнер адамдарының, яғни әйгілі күйшілер мен арқалы ақындардың, сал-серілердің, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін қазақ прозасында сәтті бейнелеп жүрген, өнер тақырыбындағы талантты туындыларымен танылып үлгерген Тәкен Әлімқұловтың бұл әдеби-зерттеу еңбегі шын мәнінде елуінші жылдар ішінде дүниеге келген Абай туралы кітаптардың қатарында шоқтығы биік, жана белес болған жұмыс ретінде әділ бағасын алды. Бүгін, міне, араға жетпіс жыл салып осынау тарихи маңызы бар, керек болса абайтану тарихында да өз орнын ойып алған іргелі зерттеудің өзіндік құндылығына бір оралып өтсек, артық болмайды.

1954 жылы Тәкен Әлімқұлов өз зерттеуін, яғни мақаласының кілтін неден бастаған деп назар салып едік, бірден баурап алып кетті. «Халық тарихында мәңгілік ұмытылмас ұлы уақиғаларды бастасқан, бүкіл ұлт тағдырына

*Арттағы маида қоңіл жүр,
Жалынсаң, қайтып келер ме?*

*Маидағы жұрттың іші қар,
Бәйшешек қарға өнер ме?
Ішінде кімнің оты бар,
Қар жауса да, сөнер ме?»*

дейді ақын мұңайған бір сәтінде. Өмірдің мәнін, құнын, басы мен соңын терең пәлсапалық ойлармен астарлап, табиғат құбылыстарымен қатар жарыстыра, қабыстыра бейнелейтін ақындық колтаңба Абайдың адам өмірі туралы барлық өлеңінде арқауы үзілмейді.

Ақын адам өмірінің барлық кезеңіне өлең арнаған. Таңғаласын. Және сол сезімдерінің, жан толқындарының барлығын жүрек қозғалысымен өткізеді. Жүрек қалауына салады.

Абай неге жұмбақ адам? Осыны ойлауға шақырады ақын. Ал енді Тәкен өзінің кітабының кіріспесін, кілтін осынау жүректен басталатын өзі жол өлеңіне сыйлызған. Осынау аса құнды, құнарлы зерттеу еңбегінде араға жылдар салып қайта оралғанда зерттеушінің сөз орамдарына, ойлау жүйесіне, ғылыми тұжырымдарына, толғамдарына таңғалмасқа әділдіз қалмайды.

туындыларын Тәкен ой елегінен өткізеді. Әлеуметтік талдауларға да бой ұрады. Оның рухани ізденістері қазақ поэзиясын жана биікке көтергенін, классикалық үлгілерді Абай поэзиясынан көреміз дейді.

Хақим философиясы да өмірдің өзінен, адамзат тарихында ғасырлар бойында жинақталған, іріктелген білім қорынан нәр алатынын айтады. Осынау философиялық, пассионарлық таным Абай дәстүріне де жаңалық алып келді. Мәңгілік құндылық – адамзаттық гуманизм идеясына терең бойлаған поэтикалық талғам, ақындық ұстаным Абай шығармаларының алтын арқауы болғанын дәлелдейді. Шығарма мәтіндері арқылы Тәкен осыларды да аңғарып отырады. Шетелеп жазады.

Шығастың жауһар поэзиясы, оның Абай дүниетанымына қалайша жақын келгендігі, өз кезегінде Шығыс поэзиясын Абайдың да қалайша түрленде, тереңдете қабылдағанын нақты өлеңдерге тоқтала отырып тарқатамыз.

«Абай Шығыс мәдениетін меңгергенде талғампаздықпен сыни қарап меңгерді. Махаббат бостандығын, әділетшілікті, әлеуметтік прогресті жырлайтын сыршыла поэзияға құмартты.

Қызылжол жазушы – Әлімқұлов Тәкен

ортақтасқан адамдар, шынында да, өлмек емес. Олар халықтың жанына, болмысына, табиғатына сүйіп, өз өмірінің жалғасын келешек ұрпақтан табады, заман оған сайын жаңарып, ұшылығы өсе, тереңдей түскендей болады: өскен заман тереңдегі қазынаны тезірек танып, тезірек аршып алады. Жеке адамдардың ұшылығы заман ұшылығына жараса түседі.

Осындай халықтың жүрегінде сақталған ұлы адамдардың бірі Абай еді. Ол өз халқының тарихы Ресей тарихымен ұласқан ең бір елеулі кезеңде туды да, асқан көрегендік жасап, туған елінің үміті мол таяу бағытқа қарай мінбеді. Өз басы сондық жолын, тәсілін, саясат, экономика, мәдениет жағынан көпке қалған сақара жағдайында, ең алдымен, өнерлен іледі. Бұл салада «адасқаның алды жоқ, арты соқпақ» болған шығарма соқпай, омбылай тартып сенімді төте жолға шықты».

Осынау екі абзац сөздің өзінен-ақ Төкен Әлімқұловтың Абайдың пассионарлық, ренессанстық тұлғасының тарихи мәнін, оның өнер арқылы, яғни поэзия арқылы ұлтын оркестрет жолына бастап, тұтас тақдырын халқының болашағына арнағанын дөп басып айтып отыр.

Заманалар көшінде Абай тұлғасы биіктей береді, биіктей береді дейді. Тап бүгінгі XXI ғасыр шындығын болжап, біліп айтып отырғандай. Әділетті Қазақстан бүгін ұлттық идеологиялық ұстанымының ұлттық құндылықтарының ең басты өлшемі, басты бағыты етіп Абай ілімін, Абай тағылымын, Абай мұрасын таңдап алды. Абай даналығын қазіргі ұрпақтың баға жетпес байлығына балап отырмыз. Болашақта да осылай жалғаса берері ақиқат.

Өлеңінің қадірін терең сезетін, Абайдың әрбір сөзіне қатысты түбін бойлай отырып ой тарқататын, пікір түйетін суреткер қаламгер, зерделі сыншы Төкен әу дегеннен ұлы Абай жүрегіннің түбінде неңдей сыр, неңдей шер мен мұң жатыр, міне, осы мәселеден бастаған...

«Қартайдық, қаным өзімдікі, ұйқы серек,

Ашуың – аңғалың у, ойың – керемек.

Мұңдасары кісі жоқ сөзді ұлтың,

Кім көңілді көтертп, болады ермек?»

детен ақын жүрегіне жүгінеді. Қаншының сабындай қысқа тұмырында тағдырдың бар соққасына төтеп беріп, өмірдің барлық ащы-тұщысын қатар татқан, заманның ырқына көмбетес, бар ауырталығын арқалаған, достан да, дұшпаннан да көңіл қалған қайран ақынның еңдігі жүгінері де жалғыз жүрегі екенін сезінесің...

«Қарындаз азір тұр,

Тоқтатсаң, тоқсан көнер ме?»

Алғашында ақындықтан бастаған, екі өлең жинағын шығарған Төкен Абай тақдырына кездейсоқ келген жоқ. Сыншылық жолының басында да қазақтың екі ұлы ақыны туралы іргелі, сүйекті еңбектері тұрады. Бірі – Абай туралы болса, екіншісі – кезінде әдебиет сыншыда құбылым болған мақаласы, қазақтың арқалы ақыны Қасым Аманжоловтың поэзиясы туралы дүниесі. Бүгінге дейін бұл мақала да Аманжолов шығармасын танудың үлкен белестің бірі болып есептеледі.

Демек Төкен поэзия жаңындағы талапты туындыларды талдауға үлкен дайындықпен келді. «Жұмбақ жан» зерттеуінің барлық бетінің тұтас тарауларының мазмұны Абайдың осынау жұмбақ сырын ашуға, зерделеуге бағытталды.

Төкеннің Абай туралы түйін-түйін айтатын пікірлері де кесек-кесек. Бір тұста Төкен: «Абай сынды айрықша дарынның, сырның, паншыл суреткердің қоғам атаулыдан алатын әсері, бағдарлайтын байқауы, түйетін түйін, қазақша айтқанда, жақсыға жанасумен, жаманнан жерумен шектелмейді.

Әлеуметтік көзқарас пен суреткерлік шындықтың арасындағы қайшылық өз алдына. Халқының өсіп-өркендеуін, ұлгілі ел болуын тілеген Абай – қайсар қайраткердің қатарында нәзік те әсершіл ақын, қиын болмыс. Оның ішкі әлемі өзі айтқандай, жатық жұмбақ. Ол халқын танудан жаза бастаса, өзін тануға келсеңде тақайып қайшылықтарға ұрынады. Бұл – өте-өте ұлы суреткерлерге тән қасиет. Гете мен Омар Хайямның, Пушкин мен Мишкевичтің, прозада Оноре де Бальзак пен Лев Толстойның тәжірибесі – осының айғағы», деп толғанды.

Төкен осылайша Абайды ұлы тұлғаларға заманның ұлы ойшылдарына теңейді. Ой-зердесін, білім аударымын, таным көкжиегін, кісілік, қайраткерлік сипатын зерттеуші бірнеше сөйлесумен-ақ қайтара қорытып, еске алады. Ақынның сан қырлы талантының, дарын күшінің мұңғай терең ағысын айықтай танытын қаламгер көпсөзділікке ұрынбайды.

Әрдайым қысқа қайырылатын тұжырымдары арқылы ұлы тұлғаның ұлы қасиеттерін соқпаламай, дәмін кепірмей сызып, Абайдың қандай деңгейге, қандай парасат биігіне көтерілгенін толғанып, тебірене жеткізеді.

Абайды хакім, кемеңгер, ойшыл әрі даншпан деп танығанда Төкен жалаң қызыл сөзге, құрғақ байлаамдарға құрық бермейді. Абайдың өз шығармаларына арқа сүйейді, әсіресе өлеңдеріне терең үйледі. Поэмалары мен қарасолдеріне де, аударма туындыларына да мейлінше нақты тоқталады.

Ақынның қаламынан туған барлық

Ол Низамиді, Науайді, Хафизді, Сағдиді, Физулиді, Фирдоусиді қадір тұтты. Бұлардың ішінен Науайдінің «Фархад – Шырын», Фирдоусидің «Шахнамасы», Низамидің «Ләйлі – Мәжнүн» қазақ даласына кең таратқан еді.

Парсының арабтың кейбір мифологиясының ұзын-ырғасы қарасөзге айналса, «Төрт дәрбір» (Атайыңды төртеу) тәртібі тәжіктің халық романы ертегіге айналып кеткен еді. Рудаки, Омар Хайем сынды саңлақ ақындар ертеден-ақ әлемге әйгілі болса, шакіру Абай сынынан Хафиз ұлы Гетеге үлкен әсер еткенді», деп жазды Төкен.

Шын мәнінде Шығыс шайырларына көп үйленген Абай шығармашылығында Шығыс сарыны мен сюжеті құс жолындай сайрап жатыр. Әсіресе Абай поэмалары, ондағы оқиғалық, сюжеттік арналар, бағыдау тәсілі, кейіпкерлер шоғыры – сонның айқын бір дәлелі. Абай өмірінің соңына таман жазған:

«Ауру жүрек ісерің соғды жиі,

Шаршап қалған, кейдеме тұрғы алмай,

Кейде ыстық қан басым кетеді оты,

Дәубекшіген түндерде төпшіме алмай»,

деп келетін өлең жолдарында жабырқатан, шаршатып, көңілің мұң басқан жан дүниесі бір сәт көрінгенімен, бірақ Абайдың түнілісін, жазмышқа жығылуын немесе бүкіл дүниені тәрк етіп, рухани күйзеліске түскен болмысын байқамаймыз деген түйін жасайды.

Абай поэзиясындағы биік рух, биік жігер, отты, отыр келіп отыратын өлең жолдарының ішкі қуаты ұлттық намысымыз бен бітім-болмысымыздан нәр алатынағ айқын ажыратыды. Халық қасиетін айшықтап алдыңғы қатарға шығарған ақындық дарынның жотары бағалайды.

Т.Әлімқұлов өлеңінің ең сүбелі беттерін хакім Абайдың өмірбаяның, өскен ортасын, ата-тегің, білім алған белестерін әзімделеуге арнайды. Абайтанудың бірнеше кезеңнен тұратын ұзақ, жемісті жолын Мұхтар Әуезовтің шығармашылық мұрасына, дәстүріне арқа сүйеп, ол зерттеген қиырау дүниені, жарыққа шығарған еңбектерін аттап кетпей, баға жетпес рухани байлыққа үлкен ілтипат көрсете отырып ой толғайды.

Түйіндей айтқанда, Төкеннің «Жұмбақ жан» атты зерттеу еңбегі – бүгінгі абайтанудың қазіргі Абай тұлғасы мен феномені, Абай ілімі туралы көптеп жазылып, айтылып жатқан дүниелерімнің биік төрінде тұратын зерделі еңбектердің бірі ғана бірегейі.

Қансейіт ӘБДЕЗУЛЫ,

Жазушылар одағы басқармасының хатшысы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері